

Dini Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış

Aslıhan ATİK
Öğretmen, MEB
aslihanatik@gmail.com

Öz

Bu çalışmanın amacı, dini gelişimi anlamak için geçmişten günümüze kadar ortaya konmaya çalışılmış dini gelişim kuramlarının, din eğitimi bağlamında genel bir değerlendirmesini yapmaktır. Bu amaçla öncelikle gelişim ve gelişim alanları incelenecektir. Daha sonra geçmişten günümüze kadar olan dini gelişim kuramları özetlenerek din eğitimi alanına katkısı tartışılacaktır. Fiziksel, psikolojik, bilişsel ve ahlaki gelişim alanlarının yanı sıra her bireyde dini bir gelişimin varlığını gösteren çalışmaların bulunduğu görülmüştür. Çocukların sınıf ortamında gözlenmesi, onlara dini içerikli sorular sorulması, daha küçük çocuklara dini sembolizmi temsil eden resimler gösterilmesi, derinlemesine mülakatlar gerçekleştirilmesi ve özellikle de son dönemlerde, gerçekleştirilen dini konuşmalar ve çocukların tuttıkları günlüklerin incelenmesi gibi bilimsel yöntemler kullanılarak insanın aslında doğduğu andan itibaren dini alanda da hem içerik hem de nitelik açısından bir gelişim süreci içerisinde olduğu anlaşılmıştır. İşte bu tür çalışmaların günümüze kadar farklı isimlerle ele alındığı, her bir kuramın gelişimin farklı bir boyutunu ön plana çıkardığı ama her birinden de din eğitimi açısından faydalanılabilecek yönler olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Gelişim, Gelişim Alanları, Dini Gelişim, Dini Gelişim Kuramları, Din Eğitimi

An Overview to the Theories of Religious Development in the Context of Religious Education

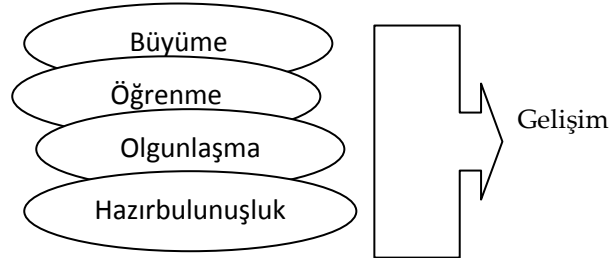
Abstract

In this study, it will be discussed religious development and theory of religious development in some ways. For this purpose, in the first instance development will be examined. There are studies showing the existence of religious development in every individual as well as physical, psychological, cognitive and moral development. In these studies it was found that every person is in the process of religious development. For this it was used different scientific method such as observing children in classroom, asking some religious questions, showing some pictures represent religious symbolism especially younger children, implementing in-depth interviews, and especially in recent years examining children's diaries. As a result, the individual is in a process of religious development from an early age and it develops step by step with the support of the environmental conditions. Every theory gives a different area of development prominence but also it can be used in religious education in some aspects.

Keywords: Development, Development Fields, Religious Development, Theories of Religious Development, Religious Education

Giriş

Genel olarak gelişim, öğrenme, yaşantı ve olgunlaşma sonucunda bireyde görülen düzenli ve sürekli değişiklikler şeklinde tanımlanır.¹ Bu tanımdan hareketle gelişim, kendi içerisinde birçok alt kavramı barındıran, karmaşık bir bütün şeklinde değerlendirilebilir. Bu anlamda gelişimin fiziksel bir boyutu olduğu gibi, zihinsel bir yönü de vardır ve büyüme, öğrenme, yaşantı, olgunlaşma, hazır bulunuşluk gibi kavramlar gelişimle doğrudan ilgilidir. Büyüme, bedenin boy, kilo ve biçim olarak artması anlamına gelirken, aynı zamanda biyolojik, kalıtsal ve çevresel faktörlerine bağlı olarak her bireyde farklı hız ve yoğunlukta gerçekleşir.² Öğrenme ise, yaşantı ürünü ve nispeten kalıcı davranış değişikliği olarak tanımlanır. Öğrenme ayrıca, insanın olgunlaşma sürecinde çevresiyle etkileşime girerek deneyim kazanması anlamında da kullanılır. Olgunlaşma, genetik yapı ve çevre etkileşimi sonucu bireylerde görülen ve büyük oranda iç şartlara bağlı olarak gerçekleşen biyolojik değişikliklerdir. Organizma fiziksel olarak bir davranışı sergileyebilecek hale geldiğinde olgunlaşma gerçekleşmiş olur. Başka bir deyişle olgunlaşma, kişinin doğuştan getirmiş olduğu potansiyelin zaman içinde ortaya çıkmasıdır. Hazırbulunuşluk ise, olgunlaşmadan daha geniş bir kavram olup, kişinin olgunlaşma ve öğrenme sonucu belli davranışları yapmaya hazır hale gelmesidir. Yani insanın belli bir gelişim görevini olgunlaşma ve öğrenme yoluyla yapabilecek düzeye ulaşmasıdır.³ Öyleyse gelişim bu kavramların tamamını kapsayan ve insan hayatında gerçekleşen bütün değişiklikleri ifade eden genel ve üst bir kavramdır.⁴

Bir süreç olarak gelişim, doğum öncesinde başlar ve bireyin ölümüne kadar, yaşam boyu devam eder. İnsan gelişimi, çevre ve kalıtım arasındaki sürekli

¹ Ziya Selçuk, *Gelişim ve Öğrenme*, (Ankara: Nobel Yayınları, 2003), s. 13-14.

² Ayhan Aydın, *Eğitim Psikolojisi*, (Ankara: Pegem Akademi, 2009), s. 7.

³ Paul Foulquié, *Pedagoji Sözlüğü*, (İstanbul: Sosyal Yay., 1994), s.357; Haluk Yavuzer, *Doğum Öncesinden Ergenlik Sonuna Çocuk Psikolojisi*, (Ankara: Remzi Yay., 2010), s.27; İbrahim E. Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, (Ankara: Kadioğlu Matbaası, 2000), s.24; Ziya Selçuk, *Gelişim ve Öğrenme*, (Ankara: Nobel Yay., 2003), s.16; Gülsen Ünver, "Gelişimle İlgili Temel Kavramlar, Gelişimin Temel İlkeleri ve Gelişimi Etkileyen Etmenler", (ed. Ayten Ulusoy), *Eğitim Psikolojisi*, (Ankara: Anı Yay., 2008), s.30; Hasan Bacanlı, *Eğitim Psikolojisi*, (Ankara: Pegem Yay., 2014), s.45.

⁴ Kathleen Stassen Berger, *The Developing Person: through Childhood and Adolescence*, (New York: Worth Publishers, 2008), s.34.

ve karşılıklı etkileşimin bir ürünüdür. Buna göre insan gelişimine yön veren iki temel süreç vardır. Bunlardan birincisi, ana-babadan kalıtım yoluyla gelen tüm özellikler; ikincisi ise aile, çevre, okul ve toplum gibi farklı sosyal bağlamlarda toplumsal ilişkiler yoluyla edinilen gözlenebilir tüm kişisel özelliklerdir.⁵ Genel anlamda kalıtım ve çevrenin kendi içerisinde çocuğun gelişiminde farklı alanlarda farklı etkiler gösterdiği bilinmektedir. Gelişimin bazı alanlarında kalıtım, bazı alanlarında ise çevre daha fazla etkilidir. Örneğin, bir çocuğun genel fiziksel özelliklerinin (cinsiyet, göz rengi vb.) belirlenmesinde kalıtımın, dil gelişimi, kişilik özellikleri, yetişme tarzı gibi konularda çevrenin etkisi daha baskındır.⁶

Gelişim psikolojisi verileri, genel olarak çocukların benzer gelişim evreleri izlediklerini gösterir. Yani çocuklar koşmadan önce yürür, yürümeden önce emeklerler. Belli özelliklerin ön plana çıktığı, gelişim aşamaları olarak da tanımlanan gelişim dönemlerini; bebeklik, ilk çocukluk, çocukluk, ergenlik, ilk yetişkinlik, yetişkinlik ve yaşlılık olarak sıralamak mümkündür. Gelişim dönemlerinde yaş aralıkları ortalama yaşları göstermekle birlikte bireysel farklılıklarından dolayı bireylerin bu gelişim dönemlerine ulaşmalarında farklılıklar olacağı unutulmamalıdır. Ayrıca bu durum, gelişim dönemlerinin birbirinden kesin sınırlarla ayrılabilmesi anlamına gelmez. Çünkü çocuğun gelişimi, ipek böceğinin gelişimi gibi kurtçuk dönemi, koza dönemi, kelebek dönemi gibi birbirinden kesin çizgilerle ayrılan dönüşümlerle gerçekleşmez. Bir önceki dönemin özellikleri, belli bir süre sonraki dönemlerde de devam eder. Başka bir deyişle bir dönemde ortaya çıkan özellikler, bir sonraki dönemi etkilemekle kalmaz, kazanılan davranışlar yeni niteliklerle yoğrularak kişiliğe yansıtılır. Gelişimin bir evresindeki olumsuz gelişme ya da sapmalar sonraki dönemlerdeki gelişmeleri de olumsuz etkileyebilir.⁷

İnsanın doğasından kaynaklanan ve büyük oranda farklı kültürlerde benzerlik gösteren bazı gelişim özelliklerinden söz edilebilir. Bu özellikler, bireysel boyutu da olan gelişim durumlarının tümünde ortaktır. Bu çerçevede gelişimin bazı temel ilkelerini şöylece sıralayabiliriz:

- Gelişim, genetik ve çevresel değişkenlerin karşılıklı etkileşiminin ürünüdür. Göz rengi, cinsiyet, boy, zekâ gibi birçok yapısal özelliğin kalıtsal etkenlere bağlı olduğu, bunun yanında kalıtımla getirilen pek çok özelliğin de çevresel şartlarla şekillendirildiği kabul edilen bir gerçektir.
- Gelişim belirli bir sıra izler ve dinamik bir olgudur. Yaşam boyu süren gelişim, belli aşamalardan oluşan ve her bir aşama bir öncekinden

⁵ Bkz. Geniş bilgi için. Aydın, *Eğitim Psikolojisi*, s.4.

⁶ Ziya Selçuk, , *Gelişim ve Öğrenme*, Ankara: Nobel Yay., Ankara, 2003, s.15.

⁷ Atalay Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı-Çocuğun Kişilik Gelişimi Eğitimi ve Ruhsal Sorunları*, (İstanbul: Özgür Yay., 2004), s.30; Haluk Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, (Ankara: Remzi Yay., 2010), s.28.

devraldığı birikim üzerine şekillenen bir süreçtir. Dolayısıyla bir evvelki süreci yaşamadan bir sonraki sürece geçme söz konusu değildir.

- Her dönemin gelişim hızı farklıdır. İnsanın her gelişim döneminde farklı gelişim alanlarının hız kazandığı görülmektedir. Örneğin beden gelişimi hiçbir dönemde ergenlikte olduğu kadar karmaşık ve hızlı değişme göstermez.
- Gelişimde kritik dönemler söz konusudur. Birtakım psikolojik, fizyolojik ve sosyal olaylar, gelişim üzerinde oldukça etkilidir. Bunlar olması gereken zaman diliminden önce veya sonra ortaya çıktığında ise daha az etkilidir ve gelecekte gelişimi olumsuz yönde etkileyebilir. Bu durum **kritik dönem** kavramı ile ifade edilir. İlgili davranış, ilgili dönemde kazanılmadığı takdirde sonraki dönemlerde kazanılamaz veya bu davranışın kazanılması oldukça zorlaşır.
- Gelişimde bireysel farklılıklar vardır. Bu farklılıklarda ebeveynlerden kaynaklı kalıtsal faktörlerin yanı sıra çevresel faktörler de etkili olabilmektedir.
- Gelişim bir bütündür. Bireyde meydana gelen değişme tüm gelişme alanlarının etkileşiminin ürünüdür.

Gelişim Alanları ve Dini Gelişim

Çocuğu daha iyi tanımak ve anlamak için gelişim kavramını belli alanlara ayırarak incelemek günümüzde sıkça yapılan bilimsel bir yöntemdir. Bu bağlamda çocukta gelişim alanları; fiziksel, bilişsel, kişilik, sosyal, duygusal, ahlak, cinsel, dil ve dini gelişim olarak sıralanabilir. Farklı gelişim alanlarında görüldüğü gibi insan gelişiminin bazı yönleri süreksizlik gösterirken bazıları sürekli, ömür boyu devam eder. Fiziksel ve cinsel gelişme alanlarında bir süreksizlik söz konusudur. Duygusal, sosyal, kişisel ve ahlâkî gelişme boyutlarında süreklilikten söz edilebilir. Bu gelişmeler belirli kurallar çerçevesinde işler. Bu yönüyle insan gelişmesinin hiçbir safhasında rastgelelik yoktur. Doğum öncesi, bebeklik, çocukluk, ergenlik, yetişkinlik gibi çeşitli hayat dönemlerindeki insanlar belirli aşamalardan geçerek olgunlaşırlar. Bu olgunlaşma aşamaları bir öncelik-sonralık ve devamlılık gösterir. Her aşamadaki insan davranışlarının kendisine has nitelikleri vardır. Bunlar bütün ırk ve kültürler için evrensel kabul edilir.⁸

Gelişim, farklı alanlara ayrılrsa da hiçbir gelişim alanı bir diğerinden bağımsız değildir. Çünkü gelişim bir bütündür ve bireyde meydana gelen değişme, tüm gelişim alanlarının etkileşiminin ürünüdür. Diğer bir ifadeyle farklı gelişim alanları, birbiri ile ilintilidir ve çocukların bilişsel, sosyal, ahlaki vs. farklı gelişim alanları aslında bir bütünlük içerisinde ilerleme gösterir. Çünkü çocuğun herhangi bir gelişim alanındaki ilerlemesi doğrudan diğer gelişim alanlarını etkiler. Örneğin çocuğun kişilik gelişimi,

⁸ Adnan Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000), s.13.

fiziksel ve bilişsel becerilerin gelişimine paralel olarak sosyal ve psikolojik yönleriyle ilerleme kaydeder. Yine ahlak gelişimi, bilişsel, sosyal ve duygusal gelişime bağlı olarak gerçekleşir. Dil gelişimi de biyolojik ve bilişsel gelişimle yakından ilgilidir. Çocukta Tanrı tasavvurunun gelişimini inceleyen Goldman, bu sürecin sözel, zihinsel, duygusal, ahlaki ve estetik alanlarla doğrudan ilgili olduğunu belirtir. Ona göre bütün bu alanlarda sağlıklı bir gelişme, çocukta Allah tasavvurunun gelişimine katkı sağlar.⁹

Bazı çalışmalarda kişilik gelişimi ve sosyal gelişim birlikte ele alınmış ya da dil gelişimi, duyu gelişiminin içinde değerlendirilmiştir.¹⁰ Hatta dini gelişim konusunu, gelişim psikologlarının çoğu müstakil bir gelişim alanı olarak ele almamışlar; bu konuyu ahlaki gelişim, duygusal gelişim ya da sosyal gelişimin içinde değerlendirmişlerdir.

Bir süreç olarak gelişim, bireyde meydana gelen biyolojik gelişmeyi (büyüme), psikolojik ve psikik gelişmeyi ve nihayet sosyal – ahlaki gelişmeyi içine alan geniş ve kapsamlı bir kavramdır. Bu süreçte kişi; biyolojik, psikolojik, sosyal ve ahlaki açıdan gelişme kaydederken aynı zamanda dini olarak da bir gelişim seyri içerisinde. Çünkü gelişimsel bir varlık olan insanın, bir dini tanıyıp benimsemesi diğer gelişim alanlarında olduğu gibi dinamik bir süreçtir. Dışsal göstergelere sahip olsa da içsel bir olgu olan dinin, bireyin iç dünyasında nasıl bir gelişim seyri içinde olduğu hala tartışma konusudur.

Dini gelişimin ayrı bir gelişim alanı olarak ele alınması beraberinde farklı problemler getirmiştir. Bunlardan en önemlisi dini gelişimin araştırma konusu yapılıp yapılamayacağı meselesidir. Bir bilim dalı olarak gelişme sürecinde -yaklaşık 60 yıl- din psikolojisi alanında yazılan eserler psikolojik olmaktan ziyade felsefi ağırlıklı olmuştur. Bunların çoğu da bizzat dine ilişkin araştırmalar olmaktan ziyade dinle ilgili diğer alanlarda elde edilen bulgulardaki psikolojik sonuçlardı.¹¹ Diğer bir sorun ise araştırma metodlarının gerekli gördüğü istatistiksel yöntemlerle, dini gelişim alanının analiz edilemeyeceği ve ölçülemeyeceğidir. “Bu itiraz görünüşte haklı görülmektedir. Ancak bu tüm insan davranışlarına uygulandığında diğerleri de geçersiz mi olacaktır? Psikolojinin, sosyolojinin ve diğer insan bilimlerinin durumu ne olacaktır? Eğer din ve dini davranışlar da insani bir fenomen ise, o takdirde bu da psikolojik verilerle ölçülür. Eğer bir düşünce faaliyeti insan davranışının bir yönü olarak araştırma konusu yapılıp, ölçülebiliyorsa o zaman dini düşünce de rahatlıkla ölçülüp istatistikî ve nicelik olarak ortaya konabilir. O halde dini düşünce, kişinin ilahi varlık ve

⁹ Ronald Goldman, *Religious Thinking from Childhood to Adolescence*, (New York: The Seabury Press, 1964), s.16-17.

¹⁰ İnanç, Banu Yazgan, M. Bilgin, M. K. Atıcı, *Gelişim Psikolojisi Çocuk ve Ergen Gelişimi*, (Adana: Nobel Kitapevi, 2005), s. 23.

¹¹ Goldman, s. 8-9.

ilahi varlığın faaliyeti hakkındaki düşünce de araştırma için geçerli bir alandır.”¹²

İnsanların dini duygularını anlatmak istememeleri ya da tam olarak ifade edememeleri de dini gelişim alanında yaşanan sıkıntılardan biridir. Ayrıca tarihte ve günümüzde pek çok farklı dinin olması dini gelişim konusunu inceleyen araştırmacıların işlerini zorlaştıran diğer bir etkidir. Dini gelişim üzerine yapılan araştırmaların diğer bir zorluğu, bu tür çalışmaların uzun zaman ve emek isteyen boylamsal desenli araştırmalar gerektirmesidir. Genel anlamda zor olan boylamsal desenli araştırmaların, dini gelişimde olduğu gibi bütün bir hayat sürecine yayılmasının gerekliliği ise problemi daha da zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte dini gelişim araştırmalarının en önemli yöntemlerinden biri olan iç gözlem tekniği ve insan hafızasının sahip olduğu sınırlılıklar, özellikle çocuklar üzerinde yapılan çalışmaları da belli yaşlarla sınırlandırarak bu araştırmaların bir takım varsayımsal nitelikler taşımasını beraberinde getirmiştir. Bu ve benzeri güçlükler çok boyutlu bir olgu olan dini gelişim psikolojisi çalışmalarını, çoğunlukla bilişsel gelişim verileri üzerine kurgulanmaya zorlamıştır.¹³

Dini Gelişim Kuramları

Bireyin dini gelişimini anlamada, davranışçı bir yaklaşımla dışsal özelliklerin gözlemlenerek genel bazı veriler elde edildiği gibi, daha ayrıntılı veriler elde etmek için içsel özelliklerin anlaşılmasında mülakatlar gerçekleştirme, bazı kıssaları yorumlatma, hikâye tamamlama, olaylara tepkileri yorumlama ve günlükleri analiz etme gibi yöntemler de uygulanmaktadır. Çocukların dini düşünce gelişimi ile ilgili yapılan araştırmalarda, yaşa bağlı olarak dini düşüncenin gelişiminde sadece niceliksel bir farklılaşmanın değil aynı zamanda niteliksel bir değişikliğin de gerçekleştiği görülmüştür. Bu anlamda gelişimsel basamaklar göz önünde bulundurularak, kişinin doğduğu andan itibaren farklı aşamalardan geçtiği, her aşamanın özelliklerinin ve ihtiyaçlarının farklı olduğu varsayılmıştır. Örneğin Elkind 1970’li yıllarda yaptığı çalışmalarda bu durumu şöyle açıklar:

“Çocuklardaki dini anlayış gelişimini inceleyen araştırmalar her ne kadar çok yaygın ya da belirgin olmasa bile, üç grupta sınıflandırılabilir. İlk grup çalışmalar, tasviri (descriptive) çalışmalar olup, amaç araştırılan kişilerin dini anlayış ve davranışlarını gözlemleyip onları sınıflandırmaktır. Bu tür araştırmaların klasik örneklerinden biri William James’in *Varieties of Religious Experience* isimli eseridir. Gelişimsel (developmental) olarak isimlendirilen ikinci grup çalışmalar dini anlayışın içerik ve şeklini ardıl (successive) yaş

¹² Goldman, s. 8-9.

¹³ Faruk Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, (İstanbul: DEM Yay., 2007), s.16.

seviyesine göre ele alıp inceler. Buna örnek olarak da Ernest Harms'ın¹⁴ farklı yaş grubundaki çocukların tanrıyı tasvir etme şekillerini inceleyen çalışması örnek olarak verilebilir. Son grup ise, pedagojik çalışmalar olup amacı daha çok çocukların hem sözel hem de resimsel dini anlayışlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Goldman'ın çalışması da buna örnek olarak verilebilir.¹⁵

Geçmişten günümüze kadar dini gelişimi açıklamaya çalışan teorileri şöyle sıralamak mümkündür:¹⁶

- Genetik Teori
- Psikanalitik Teoriler
- Kirkpatrick ve Bağlanma Teorisi
- Jung ve Bireyleşme Teorisi
- Ömür Boyu Gelişim Teorileri
- Bütünsel Yaklaşımlar
- Evre Teorileri

Genetik teoride; gelişimin diğer alanlarında olduğu gibi dini gelişimde de kalıtımın mı çevrenin mi daha etkili olduğu tartışılmakta; araştırmacıların bir kısmı dini gelişimde kalıtımın etkili olduğunu söylerken bazıları ise dini gelişimde çevrenin etkisinin fazla olduğunu ifade etmektedirler. Bu teoride temel olarak; (a) insanın fıtratında dindarlaşma yeteneğinin olup olmadığı, (b) böyle bir yetenek varsa bu yeteneğin zamana bağlı olarak kendiliğinden mi yoksa var olan potansiyelin ancak eğitimle mi geliştiği tartışılır. Psikologların birçoğu dini gelişimde genetik faktörlerin etkili olduğunu kabul etmekle birlikte bunun derecesi hakkında birbirlerinden ayrılmaktadırlar.

1970'lerde Hardy Tanrı deneyimi fikrinin yanı sıra 'inanma yeteneğinin' doğuştan olup olmadığı ile ilgili bir dizi biyolojik spekülasyonlara açık kapı bırakmıştır. Sonraki dönemde de inanmanın, biyolojik kaynakları konusunda sürekli bir şekilde uç tartışmalar yaşanmıştır. Büyülü düşünce şeklini dini düşüncenin kaynağı olarak gören yaklaşımlardan insanda doğrudan bir Tanrı Geninin bulunduğunu savunan yaklaşımlara kadar bir dizi iddia ortaya atılmıştır. Ancak Tanrının ve salt vicdanın, beyin

¹⁴ Ernest Harms, "The Development of Religious Experience in Children", *The American Journal of Sociology*, The University of Chicago Press, Vol. 50, No.2, September 1944, s.115-116.

¹⁵ David Elkind, "The Development of Religious Understanding in Children and Adolescent," *Research on Religious Development: A Comprehensive Handbooks*, (ed. Metron P. Strommen), (New York: Hawthorn Books, 1971), s.665-666.

¹⁶ Cemil Osmanoglu, *Basamak Teorileri Açısından Dini Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2007).

mekanizmaları tarafından kontrol edildiği şeklindeki iddialar gittikçe yaygınlaşmaktadır.¹⁷ Yine biyoloji araştırmalarında ‘Tanrı Geni’ -ki bu Amerikalı genetikçi ve yazar Dean Hamer’in kitaplarından birinin de başlığıdır- olarak isimlendirilen bir genin aşkın ve manevi olanla ilgili olduğu tartışılmıştır. Hamer insanda birden fazla genin din ve maneviyat ile ilgili olduğunu ve insanın maneviyata meyilli oluşunun genetik olduğunu belirtir. Onun bu tespitleri her ne kadar keskin tartışmalara yol açmış olsa da, oldukça karmaşık bir alanda yeni kapılar açmıştır.¹⁸ Ona göre insanın maneviyata yönelmesi genetiksel bir durumdur. Onun bu çalışmaları bilimsel olarak henüz tam olarak ispatlanmış değildir.¹⁹ David Elkind de dinin, zihinsel gelişim sürecinde ortaya çıkan bilişsel ihtiyaç yeteneklerine karşılık geldiğini belirterek dinin genetik yönüne dikkat çekmiştir.²⁰

Dini gelişim konusunda ileri sürülen teorik yaklaşımların önemli bir kısmı, psikanalitik perspektiften gelmiştir.²¹ Psikanalizin kurucusu olan Freud’un müstakil bir dini gelişim teorisi yoktur. Din hakkındaki görüşleri dindarlar üzerinde yaptığı gözlemlere veya dindarların katıldığı tecrübî çalışmalara dayanmayan Freud, genellikle dini indirgemeci bir yaklaşımla ele almıştır. Tanrının yüceltilmiş bir babadan başka bir şey olmadığını savunmuştur. Özetle Freud dinin, düşmanca ve kontrolü mümkün olmayan bir dünyada kendini aciz bir varlık olarak hisseden insanın bu algıya vermiş olduğu bir tepki olduğunu öne sürerek, dinin kökeninde korku, güvenlik ve rahatlık ihtiyacı olduğunu iddia etmiştir. Ona göre çocukluk dönemlerinde her şeye gücü yeten baba figürünün korumasına can atan insanlar, bu yüzden aynı imajda Tanrı yaratmışlardır.²² Böylece din insanın korku, çaresizlik ve acizlik durumlarında başvurduğu, sığındığı bir yanılısma olarak görülür. İnsanın kutsala yönelmesi, doğuştan bir dini nitelik taşıması, yüce bir varlıkla iletişim kurması gibi dinin temel yapıları reddedilir.²³

Kirkpatrick ve Bağlanma teorisi, çocuk ve aile arasındaki duygusal ilişkinin doğasını ve bu ilişkinin çocuğun dindarlığını nasıl etkilediğini ortaya koymaya çalışmıştır. Bowlby’in ebeveyn-çocuk bağlanmasıyla ilgili teorisini dini alana uyarlayan Kirkpatrick, ilk dönem gelişim süreçleri ile din arasındaki ilişkinin ergenlik ve yetişkinlik dönemi dindarlığına etkisini açıklamak istemiştir. Kirkpatrick, çocuk ve anne-baba arasındaki bağlanma stilinin, gelecekte çocuğun Tanrı ile ilişkisini belirlediğini ifade etmiştir.

¹⁷ Ralph W. Hood & Peter C. Hill & Bernard Spilka, *The Psychology of Religion: An Empirical Approach*, (New York: The Guilford Press, 2009), s.59.

¹⁸ Hood vd., s.61

¹⁹ Hood vd., s.61

²⁰ David Elkind, “The Origins of Religion in The Child”, *Review of Religious Research*, Vol.12, No.1, (Autumn) 1970, s.36.

²¹ Karaca, s. 89.

²² Karaca, s. 97.

²³ Sigmund Freud, *Totem and Taboo Some Points of Agreement between the Mental Lives of Savages and Neurotics*, (London: Routledge&Kegan Paul, 2004); *The Future of an Illusion*, (New York: Norton Company Inc., 1961), s.17-21.

Araştırmalara göre bağlanma biçiminin, bir dereceye kadar karmaşık da olsa dindarlığın öngörücüsü olabildiği ortaya konmuştur. Çocukluk döneminde ebeveyniyle çekimser yani güvensiz bir ilişkiye sahip olanlar, Tanrı'yı bir sevgi objesi olarak algılama ya da onunla kişisel ilişkiye girme vb. konularda daha yüksek düzeyde dindarlık sergilemişlerdir. Çocukluk döneminde güven temelli bir ilişki yaşayanların ise Tanrı ile kişisel ilişkiye girme konusunda daha düşük düzeyde bir eğilim gösterdiği tespit edilmiştir.²⁴

Jung ve Bireyleşme Teorisinde; bireyleşme, ruhsal bir yolculuk, kendini gerçekleştirme, zıtlıkların birleşmesi, bastırılan yönlerin kabul edilmesi, kişiliği bulma, bilinç ile bilinçaltının birleşmesini ifade etmektedir. Bireyleşme sürecinin amacını, bilinci kuvvetlendirmek ve bilinçaltının Kutsal Güce sahip içerikleri karşısında bilinçliliği genişletmek olarak belirleyen Jung'a göre bireyleşme aynı zamanda dindarlaşma süreci olarak da değerlendirilebilir. Jung'un dini gelişim teorisi, bireyleşme adını verdiği bir kişisel gelişim modeliyle iç içedir. Jung'a göre dini gelişim 3 evreye ayrılmaktadır. Baba safhası ismini verdiği birinci evreye göre Tanrı, tabiat ve baba özdeştir. Bireyleşmenin henüz başlamadığı çocukluk dönemine tekabül eder. Oğul safhası olarak ifade edilen ikinci evre, bireyleşmenin ortaya çıktığı, egonun özgür olmaya çalıştığı bir evredir. Bu özgürlük çabası, aile ve Tanrı kavramlarının sorgulanmasını da beraberinde getirmektedir. Jung'un Kutsal Ruh safhası olarak isimlendirdiği üçüncü evre, bireyleşme sürecinin son evresini oluşturmaktadır. Birey bu evrede, toplumla ve Tanrı'yla bütünleşerek olgun bir kişiliğe sahip olmaktadır.²⁵ Din konusundaki görüşleri Freud gibi sadece hastalardan oluşan sınırlı bir popülasyondan değil, aynı zamanda sağlıklı insanları da gözlemleyerek geliştiren Jung, Tanrı'yı insan için önemli bir faktör olarak değerlendirerek aşkın boyutuna girmeden onu insani boyutuyla ele almıştır. Ona göre Tanrı, bireyin var oluşundaki derinliğinde yaşantıladığı kaçınılmaz ve etkisi azaltılamaz psişik bir gerçeklik, bireyin kendi zihninde hissettiği, bireysel bir tecrübedir.²⁶

Ömür Boyu Gelişim Teorileri, dini gelişimi açıklarken oldukça farklı gelişim aşamaları ileri sürmüşlerdir. Çoğunun ortak özelliği ise dini gelişimi belirli bir yaşla sınırlandırmamaları ve dini gelişimi dışa bağlı inançtan özerkliğe doğru bir gelişim olarak değerlendirmeleridir. Her biri, dini gelişimle ilgili farklı sorulara cevap veren bu modellerin tamamının bir teoride birleştirilip birleştirilmeyeceği ise tartışma konusudur.²⁷ Ömür boyu gelişim teorilerinden en belli başlıları; Fowler'ın İnanç Gelişim Teorisi, Oser ve Gümünder'in Dini Yargı Gelişim Teorisi ve Meadow ve Kahoe'ın teorileridir.

²⁴ Karaca, s.173, 183.

²⁵ Cahit Kısa, *Carl Gustave Jung'da Din ve Bireyleşme Süreci*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2005, s. 75.

²⁶ Karaca, s.148, 154, 160.

²⁷ Karaca, s.188.

Fowler'ın dini gelişim teorisine kısaca baktığımızda, onun Kohlberg'in ahlak gelişim kuramını temele alarak Piaget'in bilişsel gelişim teorisini genişlettiğini görürüz. İnancı birbiriyle ilişkili yedi yapısal boyutta inceleyen ve her bir boyutun diğerleriyle ilişki içerisinde olduğu bir bütünlük içerisinde ele alan Fowler, ahlak anlayışının oldukça önemli bir değişken olduğu, güven anlamında bir inançtan bahseder. Fowler'ın bebeklik döneminde geliştiğini varsaydığı ilksel inanç, Erikson'un psiko-sosyal gelişim kuramının yaklaşık ilk iki yılını kapsayan ve güven anlamında bir inancın gelişimiyle ilintilidir. Erikson yetişkinlerin dini davranışları ile bebeklerin davranışları arasında birçok benzerlik kurar ve çocuğun gelecekteki dini hayatının, bebeklikte gelişen veya gelişemeyen güven duygusuyla yakından ilgili olduğunu ifade eder. Temel güvenin gelişmesiyle eşzamanlı olarak gelişen ilksel inanç (yaklaşık 0-2 yaşları) bebeklik döneminde karşılaşılan birçok problemin çözümünde yol göstericidir. Bu ilksel inanç daha sonra gelişecek altı iman bilinci evresi için belirleyici değildir, ancak bu aşamaların sağlıklı bir şekilde aşılması için gereklidir. Fowler'ın teorisinde inanç gelişimi ardışık ve hiyerarşik bir yapı sergiler. Yani diğer gelişim alanlarıyla ilintili olarak yedi aşama şeklinde sıralanan inanç, belirtilen sıralama içerisinde ve birbirinin tamamlayıcısı olarak gelişmek durumundadır.²⁸

Bütünsel yaklaşımda, dini gelişimi açıklamaya çalışan teorik ve tecrübî yaklaşımların ancak belli durumlarda fonksiyonel olabileceğine dikkat çeken Reich, bu yaklaşımın öncüsüdür. İsveçli eğitimci Reich, dini gelişim psikolojisinin bir tür büfe izlenimi uyandırdığını belirtmiştir. Dini gelişim teorilerinin bütünsel bir yaklaşımda toplanabileceğini öne süren Reich, bilişsel güçte adım adım ilerleme öngören "tümleyici muhakeme" adında yeni bir model teklif etmiştir. Bu model tam olarak Oser-Gmünder teorisine uymadığı gibi Fowler teorisine de uymamaktadır. Ona göre gelişim evrelerinin düşük aşamalarında birey, A veya B'nin her ikisinin aynı anda doğru olabileceğini düşünemediğinden, bunlardan ikisinden birinin doğru olduğu şeklinde düşünmektedir. Orta aşamada ise A ve B'nin aynı anda doğru olma ihtimaline müsaade edilmektedir. En yüksek aşamada ise, A ve B'nin aynı anda doğruluğuna izin verilmekte veya öyle olması gerektiğine inanılmaktadır. Bu aşamada bireyler, birbirinden farklı olan şeyleri birleştiren veya birini alıp diğerini dışlayan genelleştirilmiş bir teoriyle de ilgilenebilmektedir.²⁹

Evre teorilerinde ise dini gelişime psikolojik perspektiften bakılmaktadır. Bu teoride dini gelişimin, iç içe geçmiş bir takım evrelerden oluştuğu kabul edilmektedir. Çocukların bir dizi gelişim evresinden geçtiği ve dini gelişimin

²⁸ James W. Fowler, Faith Development At 30: Naming The Challenges Of Faith In A New Millennium, Religious Education, Vol.99, No.4, Fall 2004, s.412; Erik H. Erikson, *Childhood And Society*, Norton&Company Inc., (New York: 1963), s.248; Geniş bilgi için bkz., Cemil Oruç, "Erken Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/8 Summer 2013, s. 971-987.

²⁹ Karaca, s.219, 220.

de doğal olarak bu gelişim evreleriyle uyumlu olduğu düşüncesinden hareket etmektedir. Özellikle bilişsel gelişim alanında yapılan çalışmalar dini gelişim alanına da uyarlanarak çocukların dini gelişim aşamaları anlaşılmasına çalışılmıştır. Evre teorilerinden ilki Harms'ın "Dini Deneyimin Gelişimi" adlı çalışmadır. Evre teorilerinden ikincisi ise Piaget'nin bilişsel gelişim teorisini dini gelişime ilk olarak uyarlayan Elkind'in çalışmasıdır. Diğer bir çalışma yine Piaget'nin bilişsel gelişim teorisini dini gelişim teorisine uygulayan Goldman'ın çalışmasıdır.

Elkind, Piaget'nin bilişsel gelişim kuramından faydalanarak bütün çocukların, herhangi bir din sınırlandırması olmaksızın, aynı dini gelişim evrelerinden geçtiklerinden bahseder. Bunun için muhtemel dört dini gelişim evresi öngörür. Doğumla başlayan ve yaşam boyu devam eden bu gelişim sürecinde her birey dini gelişim açısından bir arayış içerisindedir. Her arayışın dini açıdan karşılanması gereken sonuçları vardır. Elkind bu dönemleri şöyle isimlendirir. *Korunma arayışı* (0-2 yaş), *temsil arayışı* (2-7 yaş), *ilişki arayışı* (7-12 yaş) ve *idrak arayışı* (12 ve üzeri yaş).³⁰

Dini Gelişim Kuramları Ve Din Eğitimi

Dini gelişimin diğer gelişim alanlarında olduğu gibi ele alınması gelişim psikolojisinin önemli isimlerinde Jean Piaget'nin çalışmalarının katkısı göz ardı edilemez. Dini gelişim alanı, özellikle Batılı araştırmacılar tarafından ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Bu çalışmalarda,³¹ çocukların sınıf ortamında gözlenmesi, onlara dini içerikli sorular sorulması, daha küçük çocuklara dini sembolizmi temsil eden resimler gösterilmesi, derinlemesine mülakatlar gerçekleştirilmesi ve özellikle de son dönemlerde, gerçekleştirilen dini konuşmaların ardından çocukların tuttuğu günlüklerin incelenmesi gibi bilimsel yöntemler kullanılarak insanın aslında doğduğu andan itibaren bilişsel, sosyal vb. gelişim alanlarında olduğu gibi dini alanda da hem içerik hem de nitelik açısından bir gelişim süreci içerisinde olduğu görülmüştür. Birey aslında çok küçük yaşlardan itibaren dini bir gelişim sürecine dâhil olur ve bunu aşama aşama, çevresel koşulların da desteğiyle geliştirir.

Günümüze kadar dini gelişimi anlamak ve açıklamak için birçok farklı çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların her biri dini gelişimin farklı bir yönünü anlamaya ve açıklamaya çalışmıştır. Fakat dini gelişimi açıklamaya çalışan bu tür çalışmaların din eğitimi katkısı ile ilgili çalışmalar ilk olarak Piagetci olarak değerlendirilen Goldman ve Elkind'in çalışmalarında açıkça

³⁰ David Elkind, *The Origins of Religion in The Child, Review of Religious Research*, Vol.12, No.1, (Autumn) 1970, s.35-42; bkz., Eli Gottlieb, "Dini Düşüncenin Gelişimi", (çev. Cemil Osmanoğlu & Mustafa Ulu), *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt 12, Sayı 1, 2012, s. 271.

³¹ Cemil Oruç, "Din Eğitimi Açısından Çocuk Teolojisi ve İlahiyat Fakülteleri İçin Bir Öneri", *Din Eğitimi Kalite*, (ed. Fahri Kayadibi), İstanbul: Dem Yay., 2014, s.125-152.

görülebilmıştır. Dini gelişimi açıklamaya çalışan diğer çalışmaların, din eğitime katkısı üzerine herhangi bir literatür çalışmasına rastlanmamıştır.

Dini gelişim alanında elde edilen bulgular, din eğitiminin teori ve pratiğine ışık tutması, özellikle din eğitimi uygulamalarının gelişimsel bir zemine oturması ve daha sağlıklı bir işleyişe kavuşmasını sağlaması bakımından önemlidir. Örneğin yaşlara göre Tanrı kavramının nasıl algılandığını bilen bir din eğitimcisi, okul öncesi ya da ilkokul dönemi için eğitimi buna göre düzenleyebilecektir. Ya da ergenlik döneminde, kimlik krizi yaşayan bireylerin din konusunda nasıl bir yönelim sergilediklerini bilmek, din eğitimi gelişimsel olarak yapılandırılmada son derece önemlidir. Bu bağlamda dini gelişimin, insanın diğer gelişim alanlarına bağlı olarak nasıl bir değişim veya dönüşüm geçirdiği, genel psikolojik veya manevi gelişim olgusuyla nasıl bir ilişki kurduğu, temel gelişimsel düzeylerde (çocukluk, ergenlik, yetişkinlik, yaşlılık vb.) nasıl bir şekil aldığı ve ne tür belirtilerle ortaya çıktığı, bu belirtilerin din eğitiminde ne tür imkân ve sınırlıklar ortaya koyduğu önem kazanmaktadır.

Gottlieb, çocukların dini düşüncelerini psikolojik açıdan sistematik bir şekilde araştırmasını yapan ve ilk dalga dediği David Elkind ve Ronald Goldman'ın öncü çalışmalarının din eğitime ana etkisinin, çocuk ve gençlere öğretilen şeyler konusunda bir takım sınırlamalar getirmek olduğunu söylemiştir.³² Özellikle Goldman'ın bulguları, çocukların Kutsal materyaller üzerine aşırı derecede yoğunlaştırılmasını sınırlamaya yönelik çağrılara sebep olmuştur. Problem, çocukların olgunlaşmamışlıklarının ve kutsal hikâyeleri somut olarak yorumlamalarının yaşamın ileriki dönemlerini gözden geçirmeyi engelleyecek kadar kökleşmiş olmasıdır. Nitekim daha sonra düşünceleri daha karmaşık hale geldikçe ergenler, dini çocukça ve anlamsız bulduğu için reddetmeye eğilimli olabilirler. Kutsal kitap merkezli bir öğretim programının yerine Goldman, ergenlik dönemindeki soyut dini düşünceye çocukları hazırlayacak tematik, "yaşam merkezli" bir yaklaşım önermiştir.

Piaget'in bilişsel gelişim çalışmalarından ziyade Kohlberg'in ahlaki gelişim alanındaki çalışmalarından daha çok etkilenen Fritz Oser ve James Fowler dini düşüncenin varoluşsal ve duyuşsal boyutlarına doğrudan doğruya odaklanmaya çalışmışlar ve bu gelişimsel araştırma dalgasının eğitime yansımaları belirlemek, bir önceki Elkind ve Goldman'ın çalışmalarından daha zor olmuştur. Fowler ve Oser'in aşama teorilerinin kilise merkezli eğitim hizmetleri ve dini danışmanlık hizmetleri üzerindeki genel etkilerini araştırılmaktadır. Fakat okul çağı çocuklarının dini eğitime yönelik daha spesifik vurguları belirlemek için herhangi bir çalışma değildir.³³

³² Gottlieb, s. 279.

³³ Gottlieb, s. 276.

Piaget ve takipçilerinin; dini gelişim konusunda, dini bir düşünce şekline indirilmesi ve sınırlı bir şekilde ele alması gibi riskli bir durum söz konusudur. Belli yaşlardaki çocuklar için 'şunu anlar şunu anlamaz' şeklindeki bir sınırlandırma yapmak, din eğitimcisini ve ebeveyni yanlış yönlendirebilir. Çünkü din sadece düşünceden ya da bilişsel süreçlerden ibaret değildir. Bilişsel teorilerin temel problemi aslında bu noktadadır. Her ne kadar Goldman hayat merkezli bir din önerse de bu problemi çözebilmiş değildir. Fowler ve Oser'ın aşama teorileri de benzer bir problemi barındırır. Ergenlik dönemine kadar dini düşüncenin literal olması ya da Piaget'nin ifadesiyle somut düzeyde olması, Goldman ve Elkind'de olduğu gibi din eğitimcilerini yanlış yönlendirebilir. Örneğin Mekke'de milyonlarca insanın tavaf yaptığını gören bir çocuk, her ne kadar duygularını ifade edecek kavramlar sistemine sahip olmasa da, birçok şey hisseder, kendi içerisinde bunları yaşar. Ancak bu teoriler bu durumları yorumlamada bize yol göstermez hatta çocukların bu tür manevi durumları yaşayamayacağını varsayarak eksik değerlendirmede bile bulunabilirler.

Sonuç ve Değerlendirme

Çocukların din eğitimi ile ilgili olarak aşırı iki uç yaklaşım sürekli var olagelmıştır. Bunlardan birincisi din fitri yetenek olarak gören teolojik yaklaşımdır. Bu yaklaşımda daha ilk yaşlardan itibaren çocuğa dini bir ortam hazırlanmalı ve bu fitri yetenek geliştirilmelidir. Bu teolojik görüş, birçok dinde benimsenmiş olup, çocuğun bu yöndeki din eğitimine yönelik çeşitli metodlar geliştirilmiştir. Bu metodlar büyük oranda dinin öğretileceği kişinin bireysel özellikleri, ihtiyaçları gibi psikolojik süreçleri dikkate alarak çocuğa hayatının henüz başlangıcında dini bir eğitim vermek için yol gösterir. Bazen de bu öğretim faaliyetlerinde aşırıya gidilerek yanlış din algılarının gelişmesine de sebebiyet verilir.

İkinci olarak çocukluk döneminde ne dinin ne de onun eğitiminin yer almamasını iddia eden ikinci bir uç yaklaşım mevcuttur. Naturalist eğitim anlayışının önemli temsilcilerinden Rousseau'da olduğu gibi, gençlik dönemine kadar çocukların dini ya da ahlaki öğretilerle karşılaşmaması tavsiye edilir. Rousseau Emile'i çocukluk döneminde din eğitiminden uzaklaştırırken, bunu dinin önemsizliğinden dolayı değil, yanlış anlaşılmaya maruz kalacağından dolayı ön görmüştür.³⁴

Değişen dünya koşulları ve eğitim paradigmaları, artan bilimsel araştırmalar din eğitiminde de bir karşılık bulmuştur. Dini gelişimin de diğer psikolojik gelişim süreçleri gibi bireye özgü olup, çeşitli bilişsel unsurların etkileşimiyle şekillenen bir süreç olduğu kabul edilmiştir. Aslında bir din psikolojisi konusu olan dini gelişim, doğal olarak din eğitimi bilimiyle yakından ilgilidir. Çünkü dini gelişim ve bu gelişimi açıklama yönündeki

³⁴ C. Daniel Baston, "Creative Religious Growth and Pre-Formal Religious Education," *Religious Education*, vol. LXIX, no 3 (1974), s. 309.

bilimsel çalışmalar, din eğitiminin teori ve pratiğini etkilemektedir. Nitekim dini gelişim bağlamında üretilen bilgilerin din eğitimi alanına aktarılması, din eğitimi faaliyetlerinin sağlıklı bir zeminde yürütülmesi açısından son derece önemlidir.³⁵ Bu bağlamda yaklaşık bir asırdır çocukların ve yetişkinlerin dini gelişimleri ile ilgili birçok çalışma yapılmış ve yapılmaya da devam edilmektedir. Bu çalışmaların en önemli dönüm noktalarından biri şüphesiz gelişim ve öğrenme psikolojisi alanlarında önemli isimlerden biri olan Jean Piaget'dir. Onun çalışmaları bilişsel gelişimde olduğu gibi dini gelişimde de önemli bir kaynak oluşturmuştur. İlk dönem çalışmalarında Piaget'nin etkisi devam ederken Kohlberg'in ahlak gelişimi ile ilgili çalışmaları da ikinci önemli katkıyı sağlamıştır. Bu çalışmalarla dini gelişimin sadece bilişsel gelişime indirgenemeyeceği, diğer gelişim alanları ile de ilgili olduğu görülmüştür. Günümüze kadar bu çerçevede ele alınan dini gelişim konusu; doğuştan dini bir niteliğe sahip olunup olunmama, kültürel farklılıklar, bebeklik dönemi ebeveyn-bebek bağlanma şekilleri, kurumsal dini örgütlenmelerin insan psikolojisindeki zaafı kullanıp kullanmaması gibi çeşitli problemler çerçevesinde hala tartışılmaktadır.

Din eğitimi açısından ise dini gelişimi açıklamak için psikologların kendi kavramsal çerçeveleri, metotları ve sonuçları konusunda oldukça farklı olmaları eğitimcilerin onların ortaya koydukları bulguları, eğitim uygulamalarına nasıl yansıtılması gerektiği konusunu zorlaştırmaktadır.

Sonuç olarak dini gelişim kuramları, planlanacak olan din eğitimi çalışmalarında gelişim psikolojisinin verilerini kullanmada, etkili bir öğrenme ortamının sağlanmasında, din eğitimcisini yönlendirmede önemlidir. Çünkü çocukta dini gelişim bilinmeden doğru bir din eğitimi planlamak mümkün görünmemektedir. Din eğitimcileri ve psikologlar, çocuklara verilecek dini eğitiminin onların ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikte ve zihni gelişimlerine uygun olmasını önermektedirler. Ancak bunlar mutlak yanılmaz kuramlar olmayıp bütünüyle bunların dışına çıkılamayacağı anlamı da taşımamalıdır.

³⁵ Cemil Osmanoğlu, "Din Eğitiminin Gelişimsel Temeli Olarak İnanç", *Bilimname XXVII*, 2014/2, 177-206, s. 178.

Kaynakça

- Aydın, Ayhan, *Eğitim Psikolojisi*, Pegem Akademi, Ankara, 2009.
- Bacanlı, Hasan, *Eğitim Psikolojisi*, Ankara: Pegem Yay., 2014.
- Başaran, İbrahim E., *Eğitim Psikolojisi*, Ankara: Kadioğlu Matbaası, 2000.
- Berger, Kathleen Stassen, *The Developing Person: through Childhood and Adolescence*, New York: Worth Publishers, 2008.
- Elkind, David, "The Development of Religious Understanding in Children and Adolescent," *Research on Religious Development: A Comprehensive Handbooks*,(ed. Metron P. Strommen), (ss.655-685). New York: Hawthorn Books, 1971.
- Elkind, David, The Origins of Religion in The Child, *Review of Religious Research*, Vol.12, No.1, (Autumn) 1970.
- Erikson, Erik H., *Childhood And Society*, Norton&Company Inc., New York, 1963.
- Foulquié, Paul, *Pedagoji Sözlüğü*, İstanbul: Sosyal Yay., 1994.
- Fowler, James W., Faith Development At 30: Naming The Challenges Of Faith In A New Millennium, *Religious Education*, Vol.99, No.4, Fall 2004.
- Freud, Sigmund, *The Future of an Illusion*, Norton Company Inc., New York, 1961.
- Freud, Sigmund, *Totem and Taboo Some Points of Agreement between the Mental Lives of Savages and Neurotics*, Routledge&Kegan Paul, London 2004.
- Goldman, Ronald, *Religious Thinking from Childhood to Adolescence*, New York: The Seabury Press, 1964.
- Gottlieb, Eli, "Dini Düşüncenin Gelişimi", (çev. Cemil Osmanoğlu & Mustafa Ulu), *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt 12, Sayı 1, 2012.
- Harms, Ernest, "The Development of Religious Experience in Children", *The American Journal of Sociology*, The University of Chicago Press, Vol. 50, No.2, September 1944.
- Hood, Ralph W. & Peter C. Hill & Bernard Spilka, *The Psychology of Religion: An Empirical Approach*, New York: The Guilford Press, 2009.
- inanç, Banu Yazgan, M. Bilgin, M. K. Atıcı, *Gelişim Psikolojisi Çocuk ve Ergen Gelişimi*, Nobel Kitapevi, Adana, 2005.
- Karaca, Faruk, *Dinî Gelişim Teorileri*, İstanbul: DEM Yay., 2007.
- Kısa, Cahit, *Carl Gustave Jung'da Din ve Bireyleşme Süreci*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2005.
- Kulaksızoğlu, Adnan, *Ergenlik Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000.

Oruç, Cemil, "Erken Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/8 Summer 2013.

Oruç, Cemil, "Din Eğitimi Açısından Çocuk Teolojisi ve İlahiyat Fakülteleri İçin Bir Öneri", *Din Eğitiminde Kalite*, (ed. Fahri Kayadibi), İstanbul: Dem Yay., 2014, s.125-152.

Osmanoğlu, Cemil, "Din Eğitiminin Gelişimsel Temeli Olarak İnanç", *Bilimname XXVII*, 2014/2, 177-206, s. 178.

Selçuk, Ziya, *Gelişim ve Öğrenme*, Nobel Yayınları, Ankara, 2003.

Ünver, Gülsen, "Gelişimle İlgili Temel Kavramlar, Gelişimin Temel İlkeleri ve Gelişimi Etkileyen Etmenler", (ed. Ayten Ulusoy), *Eğitim Psikolojisi*, Ankara: Anı Yay., 2008.

Yavuzer, Haluk, *Çocuk Psikolojisi*, Ankara: Remzi Yay., 2010.

Yavuzer, Haluk, *Doğum Öncesinden Ergenlik Sonuna Çocuk Psikolojisi*, Ankara: Remzi Yay., 2010.

Yörükoğlu, Atalay, *Çocuk Ruh Sağlığı-Çocuğun Kişilik Gelişimi Eğitimi ve Ruhsal Sorunları*, İstanbul: Özgür Yay., 2004.

